

II. Соціальна філософія

УДК 504.03:316.75:316.42

Ищенко О. М.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ЕНВАЙРОНМЕНТАЛІЗМ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ОСНОВИ СУСПІЛЬСТВА РИЗИКУ

Автор окреслив основні риси енвайронменталізму та здійснив спробу обґрунтування його як ідеології суспільства ризику.

Ключові слова: *ризик, суспільство ризику, ідеологія, енвайронменталізм.*

Уникнення ризиків, забезпечення комфортного, безпечного та сповненого сенсом існування є цілком природним для людини. Між тим, сучасне людське життя у більшій мірі характеризується у термінах невизначеності, небезпеки, страху «чого не будь». В умовах ризику людина поступово втрачає основну властивість своєї життєдіяльності — здатність до цілеспрямованої дії, сенсу життя. На цій обставині наголошував, зокрема, відомий англійський соціолог Е. Гідденс, зауважуючи, що середовище ризику містить три компоненти, серед яких і «загроза виникнення почуття безцільності, безглуздості людського існування». Сучасна людина змушена жити з відчуттям, що світ, в якому ми живемо, вийшов з-під контролю, що він, за влучним висловом Е. Гідденса, «вислизав з рук».

Серед чисельних критеріальних визначень суспільства ризику одне з центральних місць посідає його характеристика як такого, в якому відсутній консенсус щодо базових цінностей та цілей, узгодженого проекту майбутнього [1, с. 23]. Тим самим фіксується важливість пошуків, які орієнтовані не на технологічні або інституціональні інноваційні прориви а, передусім, на створення прийнятних образів майбутнього, які відповідають екзистенціальним запитам людства. Іншими словами, стверджується виняткова важливість ціннісно-сміслових утворень,

які здійснюють регуляцію практичної діяльності, що в свою чергу, актуалізує проблему ідеології, її специфічної участі у сучасному суспільстві — суспільстві ризику.

Власне поняття «ризик» не є новітнім. Ризики супроводжували людство впродовж усього його існування. Згадування про ризик фіксується ще у працях таких видатних давньогрецьких мислителів, як Платон, Арістотель та інші. Так, Платон описував духовний ризик — новий тип ризику, котрий виник у період античності.

По мірі розвитку суспільства, зростання обсягу знань та інформації збільшувалася й кількість ризикових ситуацій, зростала ступінь небезпеки. Зрештою ризик став не просто невід'ємною складовою суспільного життя, він став визначальною характеристикою сучасного соціуму. Не дарма епоху в якій ми живимо почали визначати як епоху підвищеного ризику. Звичайно, такий стан справ не міг не позначитися й на науковій думці, академічній діяльності. Починаючи з 60-х рр. минулого століття наукова спільнота постійно демонструє підвищений інтерес до ризику, спостерігається інтенсивний розвиток ризикології. Особливе місце у комплексному аналізі феномену ризику посідають праці таких західних дослідників, як У. Бека, А. Вілдавські, Е. Гідденса, М. Дугласа, Н. Лумана, Ф. Найта, А. Плау та інших. Незаперечна важливість теми ризику актуалізувала дискусії з приводу даної тематики й у вітчизняній науковій думці. Різні аспекти ризику висвітили у своїх працях такі українські дослідники, як Л. Бевзенко, В. Дурдинець, І. Євдокімова, Н. Панкратова, Ю. Привалов, Ю. Саєнко та багато інших. Помітний внесок у розвиток досліджень, пов'язаних з ризиком зробили й російські вчені, зокрема, О. Яницький та О. Ковальова.

Незважаючи на значну кількість праць, їх теоретичну й практичну цінність, присвячених феномену ризику, все ще залишається низка проблем, які потребують науково-теоретичного осмислення саме в контексті суспільства ризику. Серед них, на думку автора даної статті, особливо виокремлюється ціннісно-мотиваційна сфера суспільного, групового та індивідуального життя в якій винятково важливого значення набуває ідеологічна проблематика.

Як відомо, сучасному цивілізованому суспільству притаманний високий рівень критичності стосовно будь-яких узагальнюючих, абстрактних та формалізуючих тенденцій. До сфери подібної критики потрапляє й ідеологія. Втім, відмова від ідеології, її зникнення означатиме втрату важливих думок та великих почуттів, натомість виникне

порожнеча, яка з величезною силою затягуватиме у чорну дірку все «надіндивідуальне», «всезагальне», безкорисливе — усе, що сповнювало сенсом індивідуальне буття [2, с. 19]. Зрештою, відмовляючись від ідеології, заперечуючи її важливість та доцільність, суспільство відповідно відмовляється від «кращого суспільства», засобів його досягнення, а також й «критики реально існуючого». Адже, окрім того, що ідеологія це «певне бачення кращого суспільства», вона являє собою ще й «критичну перспективу, яка несе в собі критику, покликану змінити соціальну та політичну ситуацію, що склалася» [3, с. 53]. Тож, цинічно-негативне ставлення до ідеології, що має місце у нестабільному скептичному світі «рефлексивної сучасності», навіть проголошення «загибелі ідеології» зовсім не спростовує її необхідність та важливість. Більше того, надмірний прагматизм, який демонструє сучасне суспільство і який вважається протилежністю ідеологічного, не менш небезпечний, ніж фанатична відданість ідеалам.

Безперечно, визнаним фактом є те, що нині класичні або традиційні ідеології перебувають у стані глибокої кризи. Усі вони потрапили під сумнів внаслідок ключових аспектів розвитку суспільства. Не останню роль у цьому відіграли, зокрема, високий ступінь фрагментації та індивідуалізації суспільства. Втім, це зовсім не означає, що в умовах фрагментованого індивідуалізованого суспільства ідеологічний тип мислення приречений на поразку. Швидше слід говорити про процес ідеологічного оновлення, характерною рисою якого є зосередження на проблемах конкретної ідентичності, прагнучи надати їй більшої значущості в сучасному світі. Враховуючи те, що життя сучасного суспільства багато у чому визначається і, навіть залежить, від усвідомлення наслідків, які воно матиме в майбутньому, ідеологія для суспільства ризикує набувати виняткової важливості. Адже ідеї, що становлять основу ідеології, як стверджував видатний давньогрецький мислитель Платон, вирізняються незмінністю, сталістю свого змісту. Відповідно володіючи такою властивістю, ідеї не дозволяють мінливим реаліям у їх еволюціях надто радикально ухилитися у бік небезпечних напрямків. Нерухоми, незмінний космос ідей не дозволяє мінливій реальності природного і соціального світів впадати у стан безнадійно-згубного хаосу [4, с. 28.]. Тож ідеології в сучасному світі необхідно розвивати та оновлювати, щоб вони «охоплювали більш ширший діапазон проблем та відмінностей, властивих сучасному суспільству, особливо ті з них, які торкаються культури та ідентичності у найширшому розумінні» [3, с. 241].

Серед «нових» ідеологій, які заслуговують на особливу увагу в контексті суспільства ризику вирізняється енвайронменталізм. Останній функціонує як масштабна критика усієї традиції Просвітництва, «звинувачуючи сучасні ідеології у яскраво вираженій антропоцентристській природі» [3, с. 263]. Енвайронменталізм прагне змусити суспільство сконцентруватися на масштабній проблемі екологічного виживання, яка може мати непередбачувані наслідки для людства. Ключовим концептом енвайронменталізму є концепт «екологічно стійкого суспільства — суспільства, члени якого не виснажують природні ресурси, від яких залежить існування людини, поважають цінність рослинного та тваринного світу і розуміють, чому так необхідно підтримувати баланс природного світу» [3, с. 265]. Крім того, енвайронменталізм долучається до всебічної критики модерністської традиції та усього спектру породженого нею ідей, в яких визнається провідна роль людини і, відповідно, применшується важливість оточуючого середовища.

Ідея екологічно стійкого суспільства, яка становить основу енвайронменталізму, набуває виняткової важливості для сучасного суспільства, адже розростання суспільства ризику, як стверджує впливовий німецький дослідник У. Бек, це наростання процесів «екологічного знецінення та експропріації». Крім того, «соціалізація природи» — прагнення здійснювати контроль над природою, хоча і сприяла стабілізації значної кількості раніше випадкових або непередбачуваних впливів на людську поведінку, проте, вторгнення людей у світ природи, виявилось настільки глибоким та настільки універсальним, що сьогодні ми можемо говорити про «кінець природи» ... у багатьох фундаментальних аспектах соціалізована природа менш надійна, ніж «стара природа», тому ми не можемо бути впевнені, як буде функціонувати новий природний порядок» [5, с. 130]. Іншими словами, сучасне суспільство зіткнулося з «історично безпрецедентною можливістю знищення усього життя на планеті» і саме енвайронменталізм як ніяка жодна інша ідеологія визнає та вказує на таку «можливість». Це вирізняє та надає додаткові переваги енвайронменталізму поміж інших ідеологій. В цьому контексті доречно навести думку У. Бека, який наголошує, що «немає жодного інституту... який би був готовий до «найгіршого мислимого лиха», як немає і форми суспільного порядку, яка забезпечувала б соціальні та політичні гарантії в цьому найгіршому з можливих випадків. Проте є багато бажаючих спеціалізуватися в одній єдиній галузі — у відкиданні цих загроз» [6, с. 165]. Тож, у практиці життєдіяльності сучасного сус-

пільства ризик та енвайронменталізм тісно пов'язані між собою: якщо ризик має негативне забарвлення і асоціюється з поняттям «втраги», то енвайронменталізм як ідеологія є метою та смыслом організації суспільного буття, конструюванням адекватної до змінюваних умов моделі виживання людства, тобто зменшення ризиків, загроз й небезпек.

До набору характерних рис загального портрету суспільства ризику належить й зміна нормативного ідеалу минулого, яким була рівність, нормативним ідеалом сучасності — безпека. На цій обставині наголошував, зокрема, У. Бек. На думку останнього, соціальний проект суспільства набуває яскраво вираженого негативного і захисного характеру. Про суспільство ризику можна говорити, коли виробництво ризиків починає переважати над виробництвом благ... Якщо індустріальне суспільство структурується навколо виробництва благ, то суспільство ризику — навколо забезпечення безпеки. У суспільстві ризику головною рушійною силою є страх, а ідеалом — безпека [7, с. 38]. Відтак, прагнення безпеки актуалізує енвайронменталістську ідеологію, оскільки саме екологічна катастрофа у найбільшій мірі здатна піддати можливості небезпеки та ризику усі сфери суспільного життя. Іншими словами, екологічний чинник стає дедалі вагомішим і таким від якого безпосередньо залежить безпечним чи небезпечним буде життя людини та суспільства в цілому. Відповідно енвайронменталізм у найбільшій мірі вибудовується навколо проблем ризику, захищеності та безпеки, формуючи структуру мислення та систему ідей й цінностей в межах яких повинна відбуватися життєдіяльність людей.

Жити в епоху «пізньої сучасності», зауважує соціолог Е. Гідденс, означає жити у світі випадковості та ризику — незмінних супутників системи, що прагне до встановлення панування над природою та рефлексивному творенню історії [5, с. 107]. Додатковою, проте не менш важливою характеристикою сучасного суспільства є те, що споживачькі цінності набули ознак домінуючих при одночасному зникненні потягу до єдності, інтеграції, цінностей солідарності. Цивілізація, в якій відбуваються сьогодні основні події соціального буття людини є цивілізацією не духовності, а споживання. Причому споживання не духовних, а матеріальних цінностей й благ, що, як стверджує сучасний український філософ В. Ільїн, змінило уявлення про перспективу майбутнього розвитку [8, с. 33]. Концентрація на споживанні та необмеженому придбанні матеріальних благ, з точки зору енвайронменталізму, особливо його так званої «лівої форми», «виховує у людях хибні бажання, але

зовсім не справжні, істинні потреби... порушуючи баланс між людиною і природою [3, с. 266]. Сучасне суспільство поступово втрачає той єдиний комплекс цінностей, які визначають духовні потреби індивідів. Цивілізація відчуває гостру нестачу життєстверджувальних смислів. Розростання екзистенційного вакууму, жахливе нагромадження безглуздості, скепсису, цинізму, «боязнь майбутнього» — це симптоми згубного вектору сучасної цивілізації, спровокованого екологічною кризою та іншими глобальними проблемами, які разом з тим, зміцнюють впевненість у важливості та життєздатності ідеології як духовно-ціннісному утворенні. Володіючи консолідуючим потенціалом, ідеологія здатна створити та / або відновити духовно інтегровану цілісність, в якій відкидаються усі несуттєві розбіжності, відмінності та протиріччя заради досягнення спільної мети, загального блага. Вона являє своєрідний протест проти духовного спустошення, що породжується кардинальною трансформацією соціального життя.

Що стосується розуміння того, яким чином досягається солідарність, формується загальне почуття (*sensus communis*) в суспільстві ризику, то слід відзначити, що в її основу покладені «хвилювання та страх». Саме небезпека формує солідарність — об'єднання заради досягнення безпечної ситуації, яка характеризується таким безпечним станом, коли ризику втрат ЖВФ (життєво важливих факторів — авт.) менші за свої порогові значення небезпеки [9, с. 45–46].

Фокусуючись на проблемі виживання людини як виду, енвайронменталізм, очевидно, використовує страх та небезпеку в якості інтегративно-мобілізуючого чинника. Втім, прагнучи привести свої ідеї у відповідність з реальністю, демонструючи здатність бачити та обрати головне у потоці змін, пропагуючи ідею екологічно стійкого суспільства енвайронменталізм тим самим виступає основою для концептуалізації реальності, яка суттєвим чином відрізнялася б від тієї, що викликає страх та стурбованість.

Аналізуючи ідеологічну картину світу, що склалася на сьогоднішній день, англійський дослідник Дж. Шварцмантель зазначає, що ідея стійкого екологічного суспільства має певний політичний сенс, енвайронменталізм є значно ширшим та фундаментальнішим, ніж будь-яка інша ідеологія, «оскільки він має справу з проблемами значно суттєвішими, ніж ті, які розглядають більш обмежені ліві та праві ідеології» [3, с. 265]. Втім, незважаючи на це, дослідник не схильний визнавати енвайронменталізм повноцінною ідеологією, констатує,

що він «являє собою швидше доповнення до традиційних ідеологій, а не замінює їх» [3, с. 270]. Саме відсутність кількох важливих показників, на думку дослідника, позбавляє енвайронменталізм статусу повноцінної ідеології. Зокрема, вказується на те, що провідна ідея енвайронменталізму — ідея екологічно стійкого суспільства — «занадто загальна та невизначена», що не дозволяє їй стати основою повноцінної політичної ідеології. Зосередження уваги енвайронменталізму виключно на проблемі підтримки балансу між людиною і природою уявляється як одна з головних перешкод на шляху до його оформлення як повноцінної ідеології, адже «його представникам майже нічого сказати відносно ролі держави, природи людини або соціального поділу — усіх тих питань, які повинна охоплювати політична ідеологія для того, щоб вона могла мобілізувати своїх прихильників та представити чітке бачення «кращого» суспільства [3, с. 265]. Пропагування обробки відходів та створення більш «доброзичливого по відношенню до оточуючого середовища громадського транспорту» не достатньо для того, щоб вважатися повноцінною ідеологією політичного виміру. Іншими словами, Дж. Шварцмантель не вбачає в енвайронменталізмі найбільш необхідного критерію для оцінки статусу ідеології — її здатність охопити усе коло основних для соціального життя проблем. Наступний показник, точніше відсутність його, пов'язаний з проблемою політичних сил. Як відомо, провідним елементом будь-якої ідеології є політична сила — «носій ідей, соціально активні верстви населення, покликані реалізувати цілі та задачі й втілити в життя центральні цінності кожної конкретної ідеології» [3, с. 250]. Ті складнощі, з якими зіткнулися політичні ідеології в сучасному світі багато у чому пов'язанні саме з проблемою сил. Не оминула ця проблема, на думку Дж. Шварцмантеля, й енвайронменталізм. Те, що останній має найбільшу з усіх можливих аудиторію — усе людство, або користуючись термінологією У. Бека, «жертви ризиків», не є переконливим для дослідника. Він вважає, що така кількість потенційних прибічників не лише сила, але й слабкість енвайронменталізму. Аргументація наступна: по-перше, останній здатен згуртувати лише тих, хто схильний до періодичної, епізодичної діяльності, що пов'язана з конкретною проблемою; по-друге, наявність внутрішніх розбіжностей, з одного боку, відкидання можливості втручання у роботу існуючих державних інститутів, відповідно, об'єднання людей в межах громадянського суспільства, але не через державу та політичні партії; з іншого — можливість брати участь у діяльності уряду, виборчих

перегонах, тобто трансформація мобілізуючого руху у повноцінну організовану політичну партію.

Отже, наведені аргументи Дж. Шварцмантелем, «вказують на те, що енвайронменталізм не являє собою повноцінної самостійної ідеології, а лише є критикою та відіграє роль доповнення до більш масштабних ідеологій політики» [3, с. 271].

Не беручи на себе сміливість формулювати безапеляційні оцінки аналізу енвайронменталізму, здійснений Дж. Шварцмантелем, дозволимо собі деякі зауваження з приводу вищезазначеного. Перш за все, на наше переконання, екологічна проблема може і повинна мати ідеологічний вимір, що пов'язано з трансформацією світогляду в умовах суспільства ризику. Очевидно, що саме екологічні цінності сьогодні демонструють найбільший потенціал аби стати пануючими. Те, що нині активно відбувається екологізація свідомості — усвідомлення суспільством значущості та важливості екологічних проблем, підвищення інтересу до них надає додаткові аргументи на користь енвайронменталізму як ідеології. Ідеї, покладені в основу енвайронменталізму, ґрунтуються на розумінні результатів «осмислення» екологічних проблем, проєктують виникнення постматеріальних цінностей, коли все більшого значення набувають цінності пов'язані з новим розумінням якості життя, з новим розумінням потреб та способів їх задоволення. Тим самим енвайронменталізм стримує і навіть паралізує можливість використання усього того, що несе загрозу людській цивілізації.

Критика енвайронменталізму, не визнання за ним статусу повноцінної ідеології, серед іншого ґрунтується на тому, що він має так званий «довідниковий характер», описуючи лише певний стан справ. Втім, в енвайронменталізмі прихований потужний емоційний мотив, що апелює до дійсності, в якій живуть люди. До того ж він володіє потужним спонукаючим впливом, що в сукупності змушує людей діяти в ім'я ідеалу, і в цьому контексті позбавляється критики, що лунає з боку опонентів.

Відомо, що для успішного функціонування будь-якої ідеології люди мають бути впевненими, що хтось ще поділяє такі самі цінності, ідеї, погляди. Йдеться про те, що суб'єкт ідеології завжди вірить «засобом іншого / інших». «Ідеологічна віра, відзначає сучасний російський науковець Г. Мусіхін, — має рефлексивну структуру, що відповідає інтерсуб'єктивному простору: «Я вірю в Ідею як реальність», означає: «Я вірю, що інші (члени «моєї» спільноти) вірять в цю ж саму ідею

як реальність» [10, с. 124]. В цьому сенсі енвіронменталізм також не відчуває проблем.

Зрештою, не викликає сумнівів, що ідеї та цінності покладені в основу енвіронменталізму, задані та актуалізовані кон'юктурою конкретики суспільства ризику. Людство усвідомило «ліміти практики, кордони використання енергії, вичерпність природних ресурсів, небезпеку екологічних катастроф, граничність фінансування науково-технічного прогресу, моральні обмеження експериментальної всюдозволеності втручання в тайни буття та духу» [11, с. 119], тому надання ідеям виживання, екологічним цінностям субдомінантного характеру, «додатку до...» не припустимо. Адже це, серед іншого, формує сприятливий ґрунт для культивування цінностей, завдяки яким цивілізація вимирає не лише духовно, але й фізично. Втім світ існує для того, щоб існувати. Тож, применшувати роль цінностей та ідей, здатних розкрити новий вимір затвердження духовних основ людського існування, забезпечити продовження життя, зміцнення його коренів вкрай небезпечно.

Обмежений форматом статті, автор, безумовно, не виклав у повному обсязі аргументацію на користь енвіронменталізму як ідеології суспільства ризику. Була зроблена спроба транслювати контури, що вочевидь вималюються в умовах суспільства ризику та «духовного здичавіння».

Список використаних джерел:

1. Яницкий О. Н. Социология риска / О. Н. Яницкий. — М.: Изд-во LVS, 2003. — 192 с.
2. Славин Б. Ф. Идеология возвращается / Б. Ф. Славин. — М.: Социально-гуманитарные знания, 2009. — 647 с.
3. Шварцмантель Д. Идеология и политика / Д. Шварцмантель / Пер. с англ. — Х.: Изд-во Гуманитарный Центр, 2009. — 312 с.
4. Бачинин В. А. Морально-правовая философия / В. А. Бачинин. — Х.: Консум, 2000. — 208 с.
5. Гидденс Э. Судьба, риск и безопасность / Э. Гидденс // Thesis, 1994, вып. 5. — С. 107–134.
6. Бек У. От индустриального общества к обществу риска // Thesis, 1994, вып. 5. — С. 161–168.

7. Бек У. Общество риска. На пути к другому модерну / У. Бек / Пер. с нем. В. Седельника и Н. Федеровой. — М.: Прогресс-Традиция, 2000. — 384 с.
8. Ільїн В. Духовність: антропологічний вимір / В. Ільїн // Глобальні тектонічні зрушення: виклики та відгуки: Матер. міжвід. наук.-теорет. конф. / Відп. ред. Ю. М. Пахомов / К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. — 151 с.
9. Бевзенко Л. Соціальні детермінанти стратегій управління ризиками: соціосамоорганізаційний підхід / Л. бевзенко // Соціальні ризики. — Т. 2 / Відп. ред. Ю. І. Саєнко, Ю. О. Привалов. — К.: ПЦ «Фоліант», 2004. — 568 с.
10. Мусихин Г. И. Красота спасет мир? Идеология как эстетика / Г. И. Мусихин // Полис. — № 4. — 2008. — С. 112–129.
11. Кримський С. Смысл постісторії / С. Б. Кримський // Глобальні тектонічні зрушення: виклики та відгуки: Матер. Міжвід. наук.-теорет. конф. / Відп. ред. Ю. М. Пахомов / К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2005. — 151 с.

Стаття надійшла до редакції 25.01.2013 р.

Іщенко Е. Н. Енвайронментализм и идеологические основы общества риска.

Автор осветил основные черты энвайронментализму и сделал попытку обоснования его как идеологии общества риска.

Ключевые слова: *риск, общество риска, идеология, энвайронментализм.*

Ishchenko O. M. Environmentalism and ideological bases of society of risk.

An author outlined the basic lines of environmentalism and carried out the attempt of ground as ideologies of society of risk in the article.

Keywords: *risk, society of risk, ideology, environmentalism.*